

ПОСТСУЧАСНІ ВИМІРИ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ

Стаття присвячена розгляду специфіки історичного пізнання в контексті філософії постсучасності.

Ключові слова: історія, історичне пізнання, постсучасність, ризома, синергетика, хаос, плюралізм, релятивізм.

Видатний філософ і культуролог сучасності С.Б.Кримський зазначав: «історія постає феноменом такої ж багатоманітності та невичерпності, як і людська присутність у світі» [9, 211]. Тим-то й пояснюється складність визначення предмету історичного пізнання, який іноді хибно зводиться дослідниками виключно до державно-політичних процесів суспільства або життя «видатних постатей», які творили історію. Історик не лише вивчає факти і минувшину, а знаходить предмет дослідження всюди, де трапляється слід людського існування. Більше того, історія – це не наука про минуле. Історичне пізнання спрямоване на вивчення того, що присутнє в теперішньому, як слід минувшини, і осягається в контексті сучасного життя людей. Тому відкритість, незавершеність є прикметними ознаками історичного пізнання.

Разом з тим пізнання історії здійснюється в межах певного ціннісно-сміслового поля культури, в системі якої виробляється певні процедури історичного аналізу, узагальнюються результати їх застосування, формується певний образ історичної реальності. Історик живе і працює у системі національної культури, символи і коди якої опосередковують осмислення власної і чужої історії. Історія, отже, виконує не лише наукові, але й соціокультурні функції, виступає засобом формування національної свідомості.

В сучасних умовах функціонують різні методологічні напрями («історичний матеріалізм», «соціологічна історія», «філософія історії»,

«історична соціологія», «історія повсякденності», «історіософія» тощо), які в однаковій мірі претендують на роль світоглядно-філософських засад історичного пізнання. Водночас осягнення як національної історії, так й історії людства супроводжується актуалізацією цілого комплексу теоретико-методологічних проблем.

Неабиякої гостроти сучасним дискусіям навколо предметної області, форм і методів пізнання історії додає обговорення науковою спільнотою кризи «проекту Модерну». Модерна парадигма історичного пізнання ґрунтувалася на базових конструктах класичної моделі світосприйняття – критичній раціональності, причинно-наслідковій зумовленості всього сущого, вірі в безмежні можливості людського розуму, ідеї прогресу тощо. Ненадійність цих орієнтирів у сфері суспільствознавства викликала перегляд класичних процедур історичного пізнання, спонукала до переосмислення історії, впровадження в філософсько-історичну сферу новітніх методів і прийомів її осягнення та аналізу їх зв'язку з актуальними потребами сучасного українського суспільства.

Суттєві корективи в традиційні способи пояснення історії вносить сучасна постмодерністська філософська думка (Ж.Бодріяр, Ж.Дельоз, Ж.Деріда, Ж.-Ф.Ліотар, П.Козловські, М.Фуко та ін.), яка піддає сумніву надбання теоретиків Модерну і орієнтується на новітні філософсько-світоглядні конструкти – відмову від лінійного бачення соціальної динаміки, заперечення логоцентризму, артикуляцію теперішнього тощо. Зрештою, за висловом Ж.-Ф.Ліотара, якщо все спростити, то під постмодернізмом слід розуміти недовіру до метаоповідань [10, 54].

Однак методологічний потенціал постмодернізму, як філософії постсучасності та специфічної світоглядної і гносеологічної парадигми, нині також стає предметом палких дискусій. Постмодернізм по-особливому підходить до історії, рідко коли її інтерпретує, майже ігнорує її. Твердження філософів-постмодерністів про те, що загалом історія є тільки різновидом

міфотворчості, який безпідставно претендує на науковість, викликало неоднозначну реакцію – від схвалення до радикального заперечення [5].

Різні виміри та аспекти постмодернізму проаналізовані в творчості В. Вельша, П. Козловськи, Ю. Крістевої, Ж. Дельоза, Ж. Дериди, Ж.-Ф. Ліотара, М. Фуко. Проблеми історичного пізнання в контексті філософії постмодерну висвітлені в роботах російських дослідників: А. Гулиги, Ю. Давидова, Д. Затонського, І. Ільїна, В. Кутирьова, А. Ястребницької. Аналіз основних парадигм методології історичного пізнання широко представлений в науковому доробку вітчизняних філософів історії та теоретиків-методологів української історичної науки: В. П. Андрущенко, І. В. Бойченка, Г. І. Горак, Л. В. Губерського, Г. А. Заїченка, С. Б. Кримського, В. С. Лук'янця, М. І. Михальченка, Ю. Мицика, М. В. Поповича, В. Потульницького, О. Реєнта, А. Свідзинського, В. Г. Табачковського, В. І. Шинкарука, Н. М. Яковенко, Т. І. Ящук. Беручи ідеї вищезазначених дослідників за методологічний орієнтир, авторка намагається досягти мети статті – осмислити особливості історичного пізнання в контексті філософії постсучасності.

Постсучасність, разом із кризою модерної культурної парадигми в цілому, несе в собі й світоглядну кризу класичної парадигми історичного пізнання, яка мала на меті описати суспільство як певну визначеність, доступну раціональному осмисленню. Натомість характерною рисою суспільства постсучасності, або постмодерністського суспільства З. Бауман називає поступовий крах ілюзії Модерну: віри в кінець дороги по якій ми рухаємось, в мету історичних змін, у стан досконалості, якого буде досягнуто завтра, наступного року чи тисячоліття, в нове хороше суспільство тощо [3, 36].

На зміну традиційному концепту «історія» філософія постсучасності вводить поняття «постісторія», що задає нове бачення соціальних процесів. Основою такого бачення є відмова від лінійного тлумачення соціальної динаміки, заперечення наявності іманентної логіки історії, артикуляції теперішнього, як позбавленого можливості новизни тощо [4, 806]. Отже,

«постісторією» називають такий стан суспільства, в якому реалізовані всі історичні потенційності, «все вже відбулося», «все вже в минулому», а попереду – відсутність будь-якого кращого «завтра».

Критична рефлексія постмодернізму стосовно історичного пізнання найрельєфніше проявляється також в критиці ним логоцентризму та детермінізму. Заперечується прагнення філософів Модерну створити модель світобудови, суспільства, як центровану систему, що претендує на завершеність, навіть досконалість. Напротивагу раціоналізованій моделі світу постмодерністи пропонують ризоматичну, в якій структурні елементи децентровані, а основними властивостями є поєднання і різноманітність, множинність, розрив тощо. «Ми втомились від дерева» – констатують Ж. Дельоз та Ф. Гватарі [6, 172], обґрунтовуючи переваги образу світу-ризоми (плюралізм, децентрація, нелінійність, фрагментарність, дискретність) над образом світу-дерева (бінарна логіка пізнання, ієрархічність, лінійна односпрямованість розвитку, детермінованість суспільних перетворень).

При такому підході історична реальність постає як хаотичне, недетерміноване утворення, позбавлене цілісності, зв'язку минулого і майбутнього. Постмодернізм вибірково ставиться до теперішнього, яке розглядається як процес постійного становлення, що характеризується невизначеністю. Втрачається відчуття людиною свого місця в історії, зникає демаркація між минулим, теперішнім і майбутнім: «Немає широких історичних полотен – зазначає М.Залеська-Онишкович – у постмодернізмі висвітлюється «маленька людина», не-герой, що знаходиться поза центром і в теперішньому» [8, 279]. Постмодерністська філософсько-історична рефлексія в цілому прагне «відсікти теперішнє з обох кінців, щоб вилучити теперішнє з історії, щоб відмінити час в будь-якій іншій формі, крім довільної послідовності теперішніх моментів; триваючого теперішнього» [2, 285].

Зрештою, як пише класик постмодернізму Ж. Дерида, «те, що зветься історією, в чистому вигляді є переказом розповіді, внутрішньою оповідною

стороною оповіді. Але тільки не самою оповіддю». Вона, «на перший погляд, в точності представляє собою зразковий зміст, смисл, відображення вимислу», але вона є протипага «манері викладу, його значимій і його оповідній формі. Таким чином, переміщення значимого проаналізовано як позначуване, як об'єкт, про який оповідалось» [7, 670]. Отже виходить, що історія перебуває поза текстом, поза викладом думок у вигляді слів певним способом. Історична реальність для французького філософа – це «метатекст», який продукують автономні, розрізнені події. Через це вона постає не як документальна даність, чи предметно дана «речовність» (старовина), що вказує на минуле, а як інтерпретація, вигадка, навіяна текстом і його стильовими особливостями. Тому історична наука виявляється безмежним полем конструювань минулого, які здійснює історик.

Загалом, постмодерністська апологія реляційної концепції історичного пізнання ставить під сумнів пізнавальні можливості істориків. На відміну від традиційних підходів, які намагались описати історичну реальність за єдиною, залізною логікою, новітні підходи апелюють до гнучких теоретико-методологічних схем в яких жорсткий концептуальний синтез поступається більш м'яким методам історичного пізнання. В «археології знання» М. Фуко, «деконструктивізмі» Ж. Дериди, «симулятивній історії» Ж. Бодрійяра тощо акцентується принципова невизначеність, релятивність будь-якого знання, вираженого в поняттях дискурсу, стверджується можливість зведення знань до мовної гри, тексту (все є «літературою»). Історик у такому разі виконує роль інтерпретатора смислових та знакових конструктів літературного джерела, а сама історія постає у вигляді мовленнєвих практик, відображених у творі.

Суттєвий вплив на формування сучасних стратегій історичного пізнання здійснює хаологія або наука про хаос, яка знаходить дедалі більше застосування не лише в точних й природничих науках, а також в гуманітаристиці, філософській та загальнокультурній думці. Причому фахівці хаології або науки про хаос, описуючи пізнавальні можливості

нелінійних підходів, зазначають: «подібно як «хаос», не є хаосом неконтрольованої веремії, так і «теорія» в теорії хаосу не є насправді теорією у старомодному сенсі, радше виступає сукупністю теоретичних моделей, знарядь і техніки дослідів, які дозволяють зрозуміти появу непередбачуваних соціальних явищ та дій». [1, 447].

В контексті теорії хаосу історія аналізується як поле одночасної інтерференції та конвергенції, симбіоз суб'єктного з об'єктивним, царина випадку, який виявляє тенденції до ладу. Потенціал хаології в аспекті пізнання історії, на наш погляд, суттєвий, адже йдеться про формування пізнавальних процедур «динамічного розуміння», в якому істотним є мислення скоріше в категоріях моделей, ніж законів, що дозволяє подолати дослідницьку неповноту, сприяє взаємодоповненню знань про історичну реальність.

Легітимізацію принципів плюралізму та релятивізму, переосмислення ролі хаосу в суспільному бутті здійснює синергетика – філософсько-методологічний напрямок сформований на початку 70-х рр. ХХ ст.. Синергетика істотно вплинула на природничі і суспільні науки, в тому числі й на історію, оскільки сприяла міждисциплінарному і узагальнено-теоретичному вивченню тих підстав, що становлять основу процесів самоорганізації і еволюції складних процесів. Оскільки історія – і як наука, і як навчальний предмет в системі освіти – належить саме до складних систем, оскільки синергетичний методологічний підхід до неї суттєво відрізняється від пануючого ще з ХІХ ст. погляду на історію, як на лінійно-хронологічну впорядковану інтерпретацію джерел, тобто документів, даних археології, феноменів культури загалом.

Зокрема, синергетичне пізнання історії виходить з того, що характер сучасного поступу людства визначають не порядок, стабільність і прогнозованість, а навпаки – відсутність стабільності, рівноваги, збалансованості, передбачуваності напрямів розвитку системи. Синергетика хоч і не визнає мету історії, але визнає одночасність як упорядкування

суспільного хаосу, так і появу нових його видів і форм. Отже, в контексті синергізму історія тлумачиться хоча і позбавленою мети, але не сенсу. Історичний процес розглядається синергетикою в такому порядку, який відкидає однозначну зумовленість, запрограмованість, повну передбачуваність, надаючи велике значення випадковостям, які вона робить головною характеристикою буття. Щоб досягнути інертності історії, а також «можливість несподіваних подій, тобто відтворити відкритий характер історії, потрібно, — підкреслюють І. Пригожин та І. Стенгерс, — визнати її фундаментальну невизначеність» [11, 271]. Водночас синергетичне вчення заперечує можливу свавільність дослідження. Зумовлюється це тим, що синергетика розглядає історичний процес як поліцентричний, а центром, в залежності від мети дослідження, може виступати як суспільство та динаміка його функціонування в цілому, так і стратегія життя окремої людини.

Такий підхід до подій людського буття дозволяє твердити, що історія – синергетичний процес самоорганізації людської спільноти. Людське суспільство час від часу потрапляє в смугу нестабільності, досягаючи так званої «точки біфуркації». Це ситуація максимального зростання і одночасно подолання хаосу, коли відбувається стихійний, пов'язаний із конфліктами, вибір подальшого напрямку розвитку. «Шлях історії, — підкреслює А.Свідзинський, — не є прямим: він пролягає через точки біфуркацій, в яких дороги розгалужуються на багато можливих, але в кожний момент обирається лише одна з цих можливостей» [12, 119].

Історія в такому разі розуміється як система, що має великий енергетичний потенціал, котрий місцями зростає, місцями зменшується. Така система завжди створює в суспільстві нелінійні ситуації, в яких потенційне граничить з реальним. Зрештою, в стані біфуркації система прагне збалансованості, тому шукає виходу із критичного становища, яке склалося. При цьому діапазон варіантів виходу з кризи є широким: від вдосконалення чи переходу на вищий рівень до руйнації. До того ж цілком передбачити те, який стан набуде система, неможливо.

Тобто в історичному пізнанні на зміну принципу причинності приходять визнання як елементів причинності, так і спонтанних змін. Внаслідок цього історичне пізнання набуває такі риси моделювання історичного процесу, що використовує «квантований» або «кодово-генетичний» підхід. В історії такими «квантами» чи «генетичними кодами» постають архетипи людського буття, що склалися як в різних галузях життя, так і в різні періоди існування людства. Незважаючи на зміни умов функціонування, соціокультурні архетипи постійно відтворюються, постаючи запорукою існування кожної окремо взятої соціальної спільноти, народу.

Це означає, що історичне знання утворюється не завдяки орієнтації на опис фактів в контексті якоїсь мети, і не внаслідок опису невизначеної суми випадковостей, а завдяки урахуванню «кодів», тобто архетипів життєтворчості людства, які, в свою чергу, перебувають у складній взаємодії один з одним. Суголосними в цьому сенсі є погляди С.Б.Кримського, який підкреслює, «дослідження метаісторії передбачає вивчення не того, що минає, а того, що зберігається, бо вона реалізується через синхронічні виміри епох, їх співпадання, через інваріанти культури, актуалізацію минулого, через «часовороти», які утворюються навколо наскрізних, стержньових цінностей людства (Бога, Правди, Добра, Краси, Долі, Закону, Індивідуальності) та стверджують людину в її прагненні безконечного» [9, 219].

Таким чином теоретичну репрезентацію множинності, нестабільності, нерівноваженості сучасної реальності здатні реалізувати постсучасні історичні методологічні стратегії, спрямовані на виявлення непередбачуваних ефектів – хаотичності, мінливості, спонтанності тощо. Переорієнтація парадигми історичного пізнання на засадах нелінійної методології тлумачення суспільних процесів набуває все більшої ваги у справі ефективного засвоєння досвіду людства, як його історії.

Література

1. Бартосяк М. Застосування теорії хаосу в літературознавчих дослідженнях / М. Бартосяк; [пер. з польськ. С.Яковенка]. // Література. Теорія. Методологія. / Упор. і наук ред. Д.Уліцька. – К.: «Києво-Могилянська академія». – 2006. – С. 447-469.
2. Бауман З. Від пілігрима до туриста / З. Бауман // Національна ідентичність: Хрестоматія. / Упоряд. Т. Воропай. – Харків: Крок, 2002. – С. 279-297.
3. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман; [пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова]. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
4. Всемирная энциклопедия: Философия / Ред. и сост. А. Грицанов. – М.: АСТ, Минск: Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
5. Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука. // Урок української. – 2001. – № 5. – С. 5-10.
6. Делез Ж. Ризома / Ж. Делез, Ф. Гваттари; [пер. с франц. Т. Зарубиной]. // Герменей. Журнал философских переводов. – 2009. – №1 (1) – С. 141-207.
7. Деррида Ж. О почтовой открытке. От Сократа до Фрейда и не только / Ж. Деррида; [пер. с франц. Г. А. Михалкович]. – Минск: Современный литератор, 1999. – 832 с.
8. Залеська-Онишкович М.Л. Персонажі і проблеми ідентичності: історія, нація, релігія і гендер в українській пострадянській драматургії. / М.Л. Залеська-Онишкович // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація. / Ред. В. Ісаїв. – К.: КМ Academia, 2004. – С. 279-292.
9. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. / С. Б. Кримський. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
10. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар; [пер. с франц. Н. А. Шматко]. – М.: Институт экспериментальной социологии, Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. – 160 с.

11. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс; [пер. с англ. Ю. Данилова]. / Ред. В. Аршинова и др. – М.: Прогресс, 1986. – 431 с.

12. Свідзинський А. Чи існують закони історії? / А. Свідзинський // Сучасність. – 1998. – № 12. – С. 114-120.

Shakun N. V.

POSTMODERN DIMENSIONS OF HISTORICAL COGNITION

The article is dedicated to the investigation of peculiarities of historical cognition in the context of postmodern philosophy.

Key words: *history, historical cognition, postmodernity, resoma, synergy, chaos, pluralism, relativism.*

Шакун Н.В.

ПОСТСОВРЕМЕННЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ

Статья посвящена исследованию особенностей исторического познания в контексте философии постсовременности.

Ключевые слова: *история, историческое познание, постсовременность, ризома, синергетика, хаос, плюрализм, релятивизм.*